

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30 ” __05__ 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 2.4. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945)

Навчальні питання:

1. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР.
2. Українські землі в планах німецького командування. Основні події війни.
3. Нацистська окупація та рух Опору на українських землях.
4. Визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників.

Час проведення: 2 години.

1. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР.

Безпосереднє розв'язання Другої світової війни було пов'язане з політикою агресивних кіл Німеччини, які прагнули реваншу за поразку в Першій світовій війні і принизливі умови Версальського миру. Виразником цих настроїв став Адольф Гітлер – лідер НСДАП, яка в 1933 р. прийшла до влади в Німеччині. Його підтримали як великі підприємці, які збагачувалися саме на військовій промисловості, так і низи суспільства (дрібна буржуазія, селянство, частина робітників), які потерпали від світової економічної кризи і сподівалися на покращення життя. Союзниками Німеччини стали Італія та Японія, незадоволені малими надбаннями після Першої світової війни, а також ряд країн Східної Європи – сателіти Німеччини (Угорщина, Румунія, пізніше – Словаччина, Хорватія).

У ситуації напередодні війни свої егоїстичні інтереси переслідували й інші держави. Західні держави (Англія та Франція, певною мірою – США) проводили політику „невтручання”, намагаючись спрямувати агресію Німеччини на схід, проти СРСР. Вони сподівалися на взаємне послаблення цих двох сил, після чого саме держави Заходу мали запанувати у Європі та світі. Проявами курсу „невтручання” стали визнання Англією та Францією окупації Австрії та розчленування Чехословаччини у 1938 р.

Водночас Радянський Союз напередодні війни також переслідував власні інтереси. Проявом цього стало підписання договору з Німеччиною про ненапад 23 серпня 1939 р. – т.зв. пакту “Молотова - Ріббентропа” (за прізвищами наркома закордонних справ СРСР та міністра закордонних справ Німеччини). Він передбачав, що Німеччина та Радянський Союз дотримуватимуться взаємного нейтралітету протягом 10 років; крім того, в будь-якій формі не підтримають третю державу, яка розпочне бойові дії проти Німеччини або проти Радянського Союзу. Існував і секретний „Додатковий протокол” до цього пакту, який містив деякі уточнення – проведення „на випадок територіально-політичних змін в областях, що належать польській державі” розмежування сфер впливу Німеччини та СРСР по лінії річок Нарва – Вісла – Сан. Німеччина також заявляла, що не претендує на Бесарабію (Молдавію). На території Прибалтики сфери впливу розмежовувалися північними кордонами Литви.

З початком Другої світової війни СРСР зайняв вичікувальну позицію – фактично так само вчинили Англія і Франція, хоч формально ці дві держави оголосили війну Німеччині. Проте 17 вересня 1939 р., коли Німеччина вже захопила більшість польських земель, перейшли в наступ і радянські війська які за декілька днів зайняли Західну Україну та Білорусію. Так відбулося возз'єднання українських земель в єдине ціле. Швидко розпочалася „радянська” Західної України: ліквідація органів польської адміністрації, вибори до Рад, створення колгоспів, організація українських шкіл. Водночас проводилися репресії до можливих ворогів – чиновників, поміщиків, військових, уніатського духовенства, частини інтелігенції. Останній захід (який інколи проводився лише на підставі підозр) негативно вплинув на авторитет Радянської влади, значною мірою перекресливши її успіхи.

Загалом напередодні червня 1941 р. позиції СРСР виглядали досить міцними. В радянському суспільстві панували настрої заспокоєності. Війна не розглядалася справою близького майбутнього; якщо ж вона розпочнеться, то Червону армію вважали досить могутньою, щоб в найкоротший термін розгромити ворогів. Чисельні попередження радянських розвідників та інших джерел про можливість вторгнення гітлерівських військ до СРСР (їх нараховують 84) керівництво держави і особисто Сталін вважали помилковими або провокаційними, дезінформацією, спрямованою на підриг пакту.

Між тим ще у липні 1940 р. після розгрому Франції, Гітлер заявив, що „східний похід” має відбутися ще до війни проти Англії. А 18 грудня 1940 р. план цього походу вже був затверджений до виконання як „директива № 21”. Він здобув кодову назву „Барбаросса”. В основі плану знаходилася ідея „блискавичної війни”: за термін від 3 тижнів до 5 місяців німці сподівалися винищити Червону Армію й зайняти більшість європейської частини СРСР, вийшовши на лінію „двох А” (Архангельськ – Астрахань). Для цього створювалися три основні групи армій – „Північ”, „Центр” і „Південь”; остання мала діяти на території України і після її захоплення просуватися через донські степи до Волги і Каспію. Основними тактичними засобами ведення війни були авіаційні удари по стратегічних об’єктах, в тому числі – в тилу противника, танкові удари для швидкого прориву оборони і поглиблення наступу з подальшим оточенням та винищенням військ противника мотопіхотою. Ця тактика вже була перевірена у західноєвропейській кампанії. В інструктивному додатку до плану зазначалося: „Мета цієї війни – розгром сьогоденної Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю”.

Сам Гітлер в січні 1941 р. на нараді з військовим командуванням зауважив: „Якщо вже Росія повинна бути розгромленою, то краще зробити це тепер, коли російські війська не мають доброго керівництва, погано оснащені й коли росіяни відчують великі труднощі у воєнній промисловості”. Водночас вищі чини німецького командування (В. Кейтель, А. Йодль) відкрито висловлювалися проти вторгнення до СРСР. При цьому начальник Генерального штабу Німеччини Ф. Гальдер зробив запис у своєму щоденнику: „Нема ніяких ознак агресивних намірів росіян проти нас”.

Напередодні війни на південно-західному напрямі Німеччина зосередила могутні сили – хоч за чисельністю вони поступалися радянським (850 танків – проти 5625; 16 тис. гармат – проти 17 тис.; 1300 літаків – проти 2700). Однак 80 % радянської техніки було застарілою. Негативно позначилися на стані Червоної армії і репресії командного складу – нові висуванці в ряді випадків не відповідали рівню своїх нових посад.

2. Напад Німеччини та рух опору. Утворення ОУН-УПА.

З першого дня війни радянські війська почали зазнавати великих втрат. На аеродромах було винищено 1200 літаків. Вже надвечір 22 червня німці просунулися на глибину від 30 до 50 км. Спроба новоутвореної Ставки Головного Командування наступного дня організувати танковий контрнаступ в районі Луцьк–Броди–Рівне привела до величезних втрат (з 4200 танків вціліло тільки

737; втрати становили 20 : 1). У перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. бійців; німецькі втрати були майже в десять разів менші.

Основні заходи управління державою в цей час здійснювалися із значним запізненням. Тільки 30 червня було утворено Державний Комітет оборони (ДКО), який на час війни перейняв керівництво всіма сферами життя країни. Лише 3 липня І. Сталін по радіо звернувся до народу.

11 липня 1941 р. розпочалася оборона Києва, яка тривала до 26 вересня. Мужність Червоної армії була перекреслена діями вищого командування, яке спрямувало до керівництва Південно-Західного фронту наказ „тримати Київ за будь-яку ціну”. В умовах, коли німці вже розпочали оточення столиці України з півночі і півдня, це приречило радянські війська на загибель. 17 вересня, коли кільце було замкнене, Ставка дозволила відхід – але було вже запізно. Тільки полоненими було втрачено 453 тис. чоловік. Загинув при виході з оточення і командує фронт генерал М. Кирпонос. Після оволодіння Києвом німці розгорнули наступ на Лівобережжя; 25 жовтня 1941 р. було взято Харків.

Проте і в цих скрутних умовах боротьба тривала. Основним напрямом її стало зміцнення Збройних Сил шляхом мобілізації (з України влітку – восени 1941 р. було мобілізовано більше 2 млн. чоловік, із них понад 200 тис. - добровольці). Внаслідок цього було сформовано 400 нових дивізій. Водночас було розпочато евакуацію промисловості і населення на схід СРСР.

Після перемоги у грудні 1941 р. у битві під Москвою керівництво поставило завдання вигнання німців у 1942 р. за межі СРСР. Однак погано організований наступ завершився у травні 1942 р. поразкою під Харковом, де втрати становили близько 400 тис. убитими і полоненими. Після цього німці продовжили наступ на Донбас і 22 липня 1942 р. повністю окупували Україну.

Нацисти розглядали завойовані території як „життєвий простір”, призначений винятково для „арійської раси”, що мала запанувати над усім світом. „Ми повинні, – проголошував Гітлер, – по-перше, домінувати на цьому життєвому просторі, по-друге, управляти ним і, по-третє, експлуатувати його”. На окупованій території німці встановили т.зв. „новий порядок”. Першим його проявом стало територіальне розчленування України. Її територія під час окупації складалася з 4 частин:

- 1) Західна Україна перетворилася на округ (дистрикт) „Галичина” у складі „генерал-губернаторства Польщі”;
- 2) Південно-Західна Україна – „Трансністрія” – була передана Румунії;
- 3) на більшій частині Центральної та Північної України було утворено „Рейхскомісаріат Україна”, який розглядався як частина „Великої Німеччини”;
- 4) східні області утворили „прифронтову зону”, де вища влада належала не цивільній адміністрації, а представникам військового командування.

Для німецьких чиновників були розроблені таємна директива „Політика та управління людьми на Україні” та „Інструкція для поводження з українським населенням”. Ці документи категорично наголошували: „Оскільки українець нездатний сам управляти, ми мусимо цю функцію взяти на себе”. Не було й мови про можливість рівноправної участі українців у вищих органах влади. Від самого початку німці допускали представників місцевого населення лише на допоміжні

посади в місцевому самоуправлінні (бургомістри, старости), а також комплектувала з них місцеву поліцію (поліцаї), кількість якої сягала 250 тис. (1 % населення). Колабораціонізм пояснюється різними причинами: співпрацювали з німцями і кримінальні злочинці, і українські націоналісти, які закликали „стати пліч-о-пліч з німецьким народом проти більшовицької Москви”, і слабкодухі люди, які перш за все бажали вижити. Проте однаковим був результат – посилення терору окупантів до місцевих жителів і ненависть та презирство решти населення до зрадників.

Мета агресорів полягала в пограбуванні окупованих територій, ліквідації більшості корінного населення та жорстокій експлуатації решти суспільства. Основні ідеї колонізації завойованих територій були викладені у плані „Ост”. Згідно з цим документом, європейська частина Росії, Україна та Білорусія мали бути заселені „панівним класом арійців”; місцеве ж населення мало скоротитися більш як на 30 млн. чоловік внаслідок виселення до Сибіру і винищення. Повна реалізація цього плану мала завершитися після перемоги Німеччини у війні; доки ж війна триває, головним завданням була максимальна експлуатація ресурсів на захоплених територіях. Рейхскомісар Е. Кох із цього приводу заявив своїм співробітникам: „Наше завдання полягає в тому, щоб, не звертаючи уваги на почуття, на моральний та майновий стан українців, вичавити з України все. Чекаю від вас абсолютної нещадності до всіх тубільців, які населяють Україну”. У спеціальних директивах керівникам гестапо та СД наголошувалося: „Найжорстокіші заходи і є найбільш правильними”.

Тотальний фізичний терор став однією з головних складових частин „нового порядку”. На українській землі фашисти позбавили життя 5 млн. 264 тис. чоловік мирного населення та військовополонених. Прямо чи опосередковано він торкався всіх мешканців, на вістрі ж його знаходилися „політичні вороги” рейху – комуністи та євреї. Всіляко поширювалися заклики повідомляти окупаційну владу про місцезнаходження радянських активістів, заохочувалися доноси. Загалом за період окупації із 113 тис. членів Комуністичної партії, що лишалися в Україні, загинуло не менш як 50 тис. Євреї, які розглядалися німецькою пропагандою як „головні носії більшовизму”, винищувалися різноманітними способами – переселялися в гетто, де більшість з них або винищувалася, або вмирала від голоду, гинули від погромів, розстрілювалися (Бабин Яр, Дробицький Яр). Жертвами політики голокосту стали близько 1 млн. євреїв.

Політика масового терору доповнювалася створенням на території України концтаборів для військовополонених. Їх налічувалося близько 180; найбільшими були Сирецький (Київ), „Уманська яма” (Черкащина), Рава-Руський (Львівщина). Страти, голод і холод, епідемії в ряді випадків приводили в’язнів до швидкої загибелі. Загалом (за німецькими даними) з 5,7 млн. радянських військовополонених загинуло в таборах 3,7 млн. чоловік. Єдина згадка про ці жертви, яка промайнула у 1943 р. у виступі рейхсфюрера СС Гімmlера, була пов’язана з жалем про даремну втрату в перші місяці війни „сировини – робочої сили”. Коли стало зрозуміло, що Радянський Союз не збирається капітулювати, полонених почали використовувати на важких роботах – будівництві шляхів, збиранні врожаю та ін.

Вціліле мирне населення також повинно було перш за все працювати в інтересах Німеччини. У серпні 1941 р. на окупованих територіях було запроваджено обов'язкову трудову повинність, ухиляння від якої каралося в'язницею або каторжними роботами. Вона охоплювала все населення віком від 15 до 60 років і контролювалася мережею бірж праці. З початку 1942 р., коли через масові мобілізації до вермахту почалася нестача робітників у німецькій промисловості та сільському господарстві, нацистські лідери висунули ідею вивезення робочої сили з окупованих територій до Німеччини. Пропаганда „щасливого життя” в рейху, яку нацисти розгорнули в Україні (кіно, плакати, листівки) спочатку мала деякий вплив – але вже перші добровольці – „остарбайтери” („східні робітники”) побачили, що їх чекає насправді (відсутність нормального харчування, медичного обслуговування, нелюдські умови перевезення). Оскільки добровільне вербування не забезпечувало і половини потреб рейху в робочій силі, з травня 1942 р. в окупованих районах СРСР було запроваджено насильницьку трудову мобілізацію. В місцях великого скупчення людей (на базарах, в кінотеатрах) влаштовувалися облави; всіх, кого хапали, без розбору заганяли до вагонів. Активно допомагали в цьому німцям місцеві поліцаї, а також частина діячів ОУН та духовенства, які проголошували працю в Німеччині „обов'язком” українського населення. Під час відступу німців з України у 1943 р. проводилося примусове вивезення населення цілих міст і сіл. Загалом протягом війни з України було вивезено 2,4 млн. „остарбайтерів” – майже половина загальної кількості по СРСР. З них в Україну до 1950 р. повернулося близько 1,85 млн. (близько 150 тис. лишилося на Заході, решта померли).

Крім вивезення з України робочої сили, німецькі загарбники розгорнули масштабне розкрадання матеріальних цінностей, керуючись настановою глави „Економічного штабу Ост” Г. Герінга: „Грабувати все, і грабувати ефективно”. Пограбування здійснювалося мережею „господарчих товариств” та „акціонерних компаній”. З урожаїв 1941–1942 рр. до Німеччини було вилучено більш як 2 млн. т зерна, 10 млн. пудів цукру, 43 тис. т жирів. На селі ж спостерігався занепад продуктивних сил. Внаслідок цього ще однією ознакою „нового порядку” став голод, особливо у містах: так, у Харкові в деякі дні 1942 р. помирало до 500 чоловік. Щоб вижити, городяни влаштовували „мінки” – ходили на села для обміну речей на продукти. Було вивезено і захоплену сировину: 2 млн. т вугілля, 70 тис. т марганцевого концентрату. Але розвиткові промисловості німці серйозної уваги не приділяли, оскільки Україна розглядалася саме як сировинний та аграрний додаток до „великого рейху”.

Нарешті, нацисти повели курс на зруйнування слов'янської культури. Слов'яни – і українці зокрема – розглядалися як народ „неповноцінний”, нижчий за „арійську расу”. На цій підставі окупанти відмовляли їм у праві на освіту, літературу, історію. При цьому нацисти у своїх оглядах відзначали, що завдяки політиці Радянської влади „українська мова тут тепер є поширеною більше і звучить чистіше, чистіше, ніж до Першої світової війни”; відзначався і справжній „культ українського поета Шевченка”. Окупанти розуміли: народ не здолати, доки він зберігає свою культуру, свій духовний потенціал. І тому ще однією мішенню

нацистів стала інтелігенція – основний носій культурних надбань. Генерал Гальдер з цього приводу недвозначно зауважив; „Створена Сталіним інтелігенція повинна бути знищена”. Десятки тисяч вчителів, викладачів, лікарів, службовців були страчені (значна частина – як прибічники Радянської влади) або, втративши роботу, померли від голоду та хвороб.

Водночас деякі представники інтелігенції сподівалися, що „культурна німецька нація” вітатиме розвиток української культури. Проте на практиці заохочувалися лише такі „твори”, які могли прислужитися німецькій пропаганді (полотна з „варварськими діями більшовиків”, пісні для українців, які добровільно вступили до німецької армії). Проводилася ідея постійного впливу „німецького духу” на історію України – з найдавніших часів, коли нібито Україну заселяли племена готів, до Хмельниччини і до Нового часу (завдяки переселенням колоністів). Німецький вплив знаходили і в новій українській літературі – творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка. Такі думки пропагувала націоналістична і профашистська преса – „Нове українське слово” (редактор – колишній професор Київського університету К. Штепа), „Український вісник” (його редакція знаходилася в Берліні).

Український народ бачив реальне ставлення німців до культури. У нових чотирикласних школах, створених замість радянських шкіл, були відсутні підручники; метою цих закладів була підготовка робітників-ремісників. Твори ж, художню цінність яких німці визнавали, вилучалися спеціальними експертами та групами з музеїв та бібліотек і вивозилися до Німеччини. Загалом заклади культури, науки та освіти УРСР за роки війни зазнали збитків на суму в 11 млрд. крб.

Таким чином, „новий порядок” в усіх своїх проявах був відверто ворожим населенню України. Нечувані знущання з боку окупантів привели до несприйняття фашизму переважною більшістю народу, а внаслідок цього – до масового опору загарбникам. В тилу ворога боротьба велася у складі партизанських загонів та підпільних груп.

Уже в перші три місяці війни на території УРСР було створено 23 підпільні обкоми, близько 700 міськкомів та райкомів КП(б)У для роботи в тилу противника. Крім того, в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів та диверсійних груп. Однак існували об’єктивні та суб’єктивні перешкоди їх діяльності: малий досвід людей, залишених для партизанської і підпільної роботи, погане матеріально-технічне забезпечення (продовольством, зброєю, засобами зв’язку, конспіративними квартирами). До цього додалася та обставина, що гітлерівські каральні органи мали досвід боротьби з комуністичним рухом Опору в Німеччині та Європі. Тому переважна більшість створених в перший період війни підпільних та партизанських груп розпалися або були розгромлені; на червень 1942 р. в Україні діяли тільки 22 загони.

В цих умовах партизанська боротьба посилюється завдяки припливу військовослужбовців Червоної Армії. Ті з них, хто не зміг пробитися через лінію фронту і залишився на окупованій території, стали кількісним резервом та якісною основою партизанського руху. Для цього існували певні причини: вони

одержали військову підготовку та бойовий досвід; у більшості випадків не мали сімейних зв'язків на окупованій території; зберігали певні законодавчі та моральні зобов'язання щодо Радянського Союзу. Внаслідок появи кадрових офіцерів та солдатів партизанські загони ставали справжніми бойовими одиницями – з командуванням, розвідкою, штабом, внутрішнім розпорядком, дисципліною. В середньому кількість кадрових військових становила 40–60 % загального складу партизанських загонів; в деяких з'єднаннях (С. Маликова, О. Сабурова) – 85–95 %.

Але посилення антифашистського руху Опору в Україні визначалося не тільки активністю військовослужбовців, а й визначенням позицій місцевого населення. Уже навесні 1942 р. представники групи армій „Південь” відзначали: „Рейх може спертися на окупованій території України лише на меншість”. Більшість народу самотужки виробляло тактику боротьби: оволодівали конспіративними прийомами, приймали радіодонесення, розповсюджували антифашистські листівки, збирали зброю, саботували роботу на підприємствах, влаштовували диверсії. Особливу активність виявляла українська молодь, більшість з якої поліцейські звіти визначали як „фанатичних більшовиків”. Широко відомі приклади молодіжних підпільних організацій – як „Молода гвардія” у Краснодарі.

Додаткових сил руху Опору надало зміцнення керівництва. З 29 липня 1942 р. розпочав діяти Український штаб партизанського руху на чолі з Т.А. Строкачем. Він встановлював зв'язок з партизанськими загонами і підпільними організаціями, формував і направляв в тил оперативні диверсійні групи, переправляв зброю, вибухівку та медикаменти, здійснював військово-оперативне керівництво всією діяльністю у ворожому тилу в Україні.

Ця діяльність набула особливого розмаху з початком докорінного зламу у війні. Рейдами по ворожих тилах (найбільш відомим з яких є рейд з'єднання С. А. Ковпака та С. В. Руднева „Від Путивля до Карпат”), веденням т.зв. „рейкової війни”, партизани довели свою роль як грізної сили у боротьбі проти загарбників. За роки війни ними було знищено близько 5 тис. ешелонів та 69 бронепоездів противника, більш як 464 тис. ворожих солдатів і офіцерів, підірвано близько 2,2 тис. мостів. 94 партизани отримали звання Героя Радянського Союзу (С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров – двічі).

Певну роль в боротьбі проти окупантів відігравали і загони Української повстанської армії (УПА). Перші з них (т.зв. „Поліська Січ”) були створені восени 1942 р. в Західній Україні – на Волині та в Поліссі – Тарасом Боровцем (псевдонім „Тарас Бульба”); в їх комплектуванні та навчанні брали участь офіцери колишніх українських батальйонів „Нахтігаль” і „Роланд”, що діяли у складі вермахту. Ідейною натхненницею УПА виступила Організація українських націоналістів (ОУН). Заснована у 1929 р. на території Західної України, ця організація проголосила метою незалежність і соборність (об'єднання) України – „владу нації в державі”, на чолі якої мав стояти „вождь”. Для її досягнення ОУН практикувала терор – спочатку до представників польської влади, а з 1939 р. – і до радянських діячів. В 1941 р. в ОУН стався розкол: більш помірковану фракцію (здебільшого інтелігенцію) очолив А. Мельник, більш радикальну (в першу чергу

молодь), що виступала за негайне проголошення незалежності України – С. Бандера. Проте обидві фракції ОУН сходилися у співпраці з гітлерівською Німеччиною для досягнення цієї мети, сподіваючись використати їх у власній боротьбі проти СРСР; це, природно, послаблювало антинімецьку спрямованість дій УПА. Уже в цей період керівництво ОУН недвозначно підкреслювало курс бойових дій нових формувань: „Для запобігання розпорошенню сил активна боротьба – лише проти Москви; щодо Німеччини – чекати, берегти сили, ніяких даремних необережних акцій, але – внутрішня та організаційна підготовка та поширення мережі ОУН для того, щоб у необхідний час бути спроможним „мовити останнє слово””. Сам Бульба-Боровець у плані бойових дій „Поліської Січі” проти радянських партизанів на 1943 р. підкреслював: „Акцію веде українська партизанка під моїм командуванням, на підставі тихого порозуміння з німецькою владою... Німецька влада офіційно поборює одну й другу партизанку, а неофіційно підтримує українську партизанку і таємно постачає її воєнним матеріалом”. Розвідка СС влітку 1943 р. у повідомленнях щодо дій УПА на Волині та Рівненщині відзначала: „Напади на німецькі підрозділи були рідкістю, взагалі не було жодного випадку понівечення службовців німецької поліції та військовослужбовців вермахту”. Водночас масовими були напади УПА на польські селища (загалом на Західній Україні в цих сутичках загинуло 60 – 80 тис. чоловік з обох сторін, у тому числі – жінки, діти, старі) та сутички з радянськими партизанами. Особливою жорстокістю в цих діях уславилася „Служба безпеки ОУН-УПА” на чолі з М. Лебедем, яка розгорнула фізичний терор проти т.зв. „ворогів українського народу” – комуністів, сільських активістів, „східняків” (вихідців зі Сходу України). Більшість членів СБ свого часу пройшли навчання в німецьких поліцейських школах.

З початком докорінного зламу у війні і вигнання німців з України ОУН на III надзвичайному великому зборі (серпень 1943 р.) остаточно визначила курс на організацію збройної боротьби проти радянських військ та порозуміння з Німеччиною. Поразки німців не впливали на ці позиції. ОУН(м) у 1943 р. допомогла формуванню дивізії „СС-Галичина”, до якої увійшли 16 тис. українців; вище ж командування складали німецькі офіцери. В липні 1944 р. це формування зазнало поразки від червоної армії під Бродами, а згодом воювало в Австрії та Югославії. Водночас ОУН(б) також провела переговори з німцями, де було досягнуто компроміс: „на базі взаємної не агресивності” бандерівці постачали німцям дані про Червону армію, навзаєм отримуючи зброю. Керівники УПА, відвідуючи окремі загони, що боролися і проти німецьких військ, наголошували: „Всі загони УПА мусять ставитися до німців строго лояльно”. Завершальним акордом співпраці ОУН із нацистами стало формування з кінця 1944 р. з окремих українських частин Української національної армії у складі 220 тис. чоловік. Вона стала додатком до вермахту: вищі пости в ній знову-таки посіли німецькі офіцери. Після капітуляції Німеччини УПА на чолі з Р. Шухевичем продовжила боротьбу проти СРСР.

3. Визволення території України. Початок відбудови народного господарства.

Влітку – восени 1942 р. війна перейшла у нову фазу – накопичення сил для організації масштабних наступальних дій. У листопаді 1942 р. під Сталінградом, де 4 місяці точилися оборонні бої, радянські війська розпочали контрнаступ. Одним з його результатів став початок визволення України – 18 грудня 1942 р. були визволені перші селища у Ворошиловградській (Луганській) області. А у лютому 1943 р. вперше було звільнено Харків – хоча за місяць його під тиском переважаючих німецьких сил і довелося залишити.

Проте злам у війні на користь Радянського Союзу тривав. Наступним етапом визволення України стала Курська битва (5.07– 23.08.1943). Внаслідок її завершення виникли умови для наступу на півдні. 23 серпня 1943 р. було звільнено Харків, після чого Червона армія продовжила наступ на Донбас.

Кульмінацією битви за Україну стала операція по звільненню Києва, яка проводилася у вересні – листопаді 1943 р. Для цього необхідно було форсувати Дніпро, на правому березі якого німці споруджували лінію оборони – т.зв. „східний вал”. Ставка ВГК ухвалила рішення захопити плацдарм на правому березі Дніпра і одразу розпочати переправу. Погано організована за відсутності плавзасобів, ця переправа привела до великих втрат серед радянських бійців – загалом протягом звільнення Червона армія втратила 417 тис. бійців. Прорахунком стало і рішення щодо висадки військ на Букринському плацдармі південніше Києва, оскільки саме на цій території німці встигли налагодити оборону; до того ж, берег тут високо нависав над водою. Війська довелося терміново передислокувати на північний Лютезький плацдарм, звідки і розпочався вирішальний штурм Києва. Він завершився 6 листопада 1943 р. – до 26-ї річниці Жовтневої революції. Тепер остаточне визволення України було справою часу.

Останній етап визволення України пов’язаний із масштабним наступом радянських військ на Правобережжі та в Західній Україні у січні – жовтні 1944 р. До найбільших операцій тут належать Корсунь-Шевченківська, де внаслідок оточення силами 1-го і 2-го Українських фронтів у лютому 1944 р. було ліквідовано 70-тисячне угруповання німецьких військ (подібність цього задуму до перемоги на Волзі зумовила назву цієї битви як “Сталінград на Дніпрі”), а також Львівсько-Сандомирська і Карпатсько-Ужгородська операції. Внаслідок останньої 28 жовтня 1944 р. відбулося повне звільнення сучасної території України від загарбників. Проте після цього визволителі змогли оцінити весь масштаб руйнувань, яких зазнала Україна.

Загалом внесок українського народу у перемогу доцільно розглянути за декількома напрямками: роль економічного потенціалу України у війні; участь населення України в лавах регулярної армії та в партизанському і підпільному русі; діяльність представників української культури і науки.

В перші тижні війни розпочинається евакуація підприємств України до східних районів Радянського Союзу. Переважну більшість фабрик та заводів було переведено на Урал та до Сибіру (близько 400); ще близько 150 підприємств запрацювало в Казахстані та в республіках Середньої Азії. Зокрема, було евакуйовано такі гіганти промисловості, як київський “Арсенал” (Урал), Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова (Свердловськ), Мелітопольський

верстатобудівний завод (Актюбінськ), Харківський тракторний завод (Рубцовськ), Криворізький металургійний завод ім. В. І. Леніна (Нижній Тагіл), Сталінський завод “Червоний тигель” (Новосибірськ), Одеський верстатобудівний завод (Стерлітамак), Ворошиловградський завод вугільного машинобудування (Караганда). Темпи запуску евакуйованого обладнання були виключно високими. Більшість перебазованих оборонних підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. До середини 1942 р. було завершено переведення народного господарства на військові рейки.

Військово-промисловий потенціал швидко зростав. В першу чергу це стосувалося таких галузей, як танкобудування, артилерійська промисловість, авіабудування, виробництво боєприпасів. Вже в 1942 р. евакуйоване українське обладнання давало продукції більше, ніж до війни; загалом воно складало 47 % виробничих потужностей, що почали діяти на сході країни. Незважаючи на важкі умови (12–15-годинний робочий день, праця без відпусток і часто без вихідних, матеріально-побутові труднощі), трудівники працювали самовіддано, втілюючи в життя гасло: “Все для фронту! Все для перемоги!” Саме успішна праця тилу стала запорукою перелому в ході Великої Вітчизняної війни. Наскільки розвиненою стала промисловість східних районів СРСР завдяки евакуйованим (в тому числі і з України) підприємствам, свідчить і той факт, що після завершення війни більшість цих заводів і фабрик було залишено на нових місцях, щоб не порушувати на тривалий час виробничий процес реевакуацією до колишніх районів.

Завдяки праці в тилу підсилювалась міць діючої армії Радянського Союзу. Червона Армія з самого початку війни поповнювалась вихідцями з усіх територій країни; вагому частку в ній складав і український народ. Вже в перші місяці війни з України до лав Червоної Армії і Військово-Морського Флоту було направлено понад 2,5 млн. чоловік. Тільки до військкоматів Донецької області в перші дні війни прибуло близько 20 тис. добровольців, Дніпропетровської – більш як 7 тис. чоловік, в Києві – понад 52 тис. патріотів. На території Харківської області в перші дні війни на фронт і до партизанських загонів було мобілізовано понад 300 тис. трудящих. Крім того, створювалися військові частини і з тих людей, які не підлягали призову на фронт. Так, в липні 1941 р. в Харкові був утворений корпус народного ополчення, в який записалось до 85 тис. жителів. А всього у 12 областях України до народного ополчення вступило близько 1,3 млн. чоловік.

В Харкові вже в перші дні війни створюється і ще одна складова частина Збройних Сил – студентські батальйони. Хоча студенти і мали бронь на воєнний час, патріотичний порив молоді був сильнішим. Вже 23 червня 1941 р. на мітингу в Харківському державному університеті присутні заявили: “Ми готові замінити книжки на гвинтівки, сядемо у танки, у літаки. Зі зброєю в руках підемо захищати свою рідну Вітчизну”. Наприкінці червня 1941 р. до військових таборів поблизу Чугуєва прибули понад 500 студентів-добровольців. Після нетривалої підготовки вже 9 липня студбатівці прийняли бойове хрещення під Білою Церквою (у складі 26-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка). У складі студбату, зокрема, воювали Дмитро Білоус та Григорій Тютюнник – пізніше

відомі письменники. Олесь Гончар – ще один доброволець харківського студбату – присвятив подвигу молоді один з кращих своїх романів “Людина і зброя”.

Українці брали участь і в русі Опору за межами України. Так, Василь Порик – колишній лейтенант Червоної Армії – після втечі з концтабору організував у Франції 11 диверсійних груп, під час ув’язнення мужньо переносив тортури і зумів знову втекти з-під охорони. Ставши заступником командира окремого батальйону радянських партизанів, Василь Порик пізніше загинув у бою, віддавши життя за волю Франції.

Загалом, за свідченнями різних джерел, у складі Червоної Армії проти німецько-фашистських загарбників вели боротьбу до 6 млн. українців, а у складі радянських партизанських загонів – від 200 до 500 тис. чоловік. В роки війни населення України складало 20 % всього складу Збройних Сил СРСР. Це є важливим свідченням внеску України в розгром фашизму. 2,5 млн. українців було нагороджено радянськими орденами і медалями, 2072 з них були удостоєні звання Героя Радянського Союзу (32 – двічі, а ушлявлений пілот І.М. Кожедуб – тричі).

Представники українського народу під час війни поповнили плеяду радянських полководців. Це, зокрема, О.І. Єрьоменко – командуючий Сталінградським фронтом на час проведення контрнаступу в Сталінградській битві; Р.Я. Малиновський – командувач 2-ї гвардійської армії, яка в грудні 1942 р. під Сталінградом зупинила танки Манштейна, що йшли на порятунок оточеному угрупованню Паулюса, а потім командуючий 3-м і 2-м Українськими фронтами; М.П. Кирпоніс – командуючий Південно-Західним фронтом, який в перші місяці війни вів оборонні бої за Київ про ти переважаючих сил противника і загинув під час виходу з оточення; І.Д. Черняхівський – один з наймолодших радянських полководців, який за роки війни пройшов шлях від командира дивізії до командуючого 3-м Білоруським фронтом, чиї війська 34 рази відзначалися в наказах Верховного Головнокомандування і який загинув під час Східно-Пруської операції у віці 38 років; П.С. Рибалко – командувач 3-ї гвардійської танкової армії, яка відзначилась, зокрема, в битвах на Курській дузі, при визволенні Києва та в ході Берлінської і Празької операцій.

Нарешті, внесок України в перемогу значною мірою визначався і розвитком культури в роки війни. Художні твори, публіцистика, виступи діячів театру ставили головним завданням підйом морального духу армії і населення тилу. Теми патріотизму, ненависті до загарбників, ушлявлення героїчного минулого і подвигів сучасності зайняли провідне місце в творчості Павла Тичини (збірка “Перемагають і живуть”, поема “Похорон друга”), Миколи Бажана (вірш “Клятва”, “Сталінградський зошит”), Олександра Довженка (оповідання “Ніч перед боєм” та інші, які пізніше стали основою для кіносценарію “Україна в огні”), Олександра Корнійчука (п’єса “Фронт”), Івана Кочерги (драматична поема “Ярослав Мудрий”). Завдяки цим творам навіть у найскладніші періоди війни серед народу зберігалась надія на зміну становища і остаточну перемогу. Письменники брали і безпосередню участь в боях; 39 з них віддали життя за Батьківщину. Ю.О. Збанацький, С.А. Борзенко, Б.А. Котов та І. Рачада (І.Д. Зайцев) за бойові заслуги стали Героями Радянського Союзу.

Завершення Другої світової та Великої Вітчизняної війн стало завершенням найбільш трагічних подій XX ст. для всього людства. У цій війні людство втратило 60 млн. загиблих – у 6 разів більше, ніж у першу світову війну. Майже половину загиблих становлять втрати однієї з воюючих країн – Радянського Союзу. Населення України скоротилося на третину: з 41 млн. чоловік у 1941 р. до 27 млн. чоловік у 1945 р. За даними сучасних авторів, втрати українського народу загиблими і померлими становлять близько 8 млн. чоловік (при обчисленні загальних втрат слід враховувати, що частина населення залишилася на сході СРСР, дехто був силоміць депортований).

Вже з 1943 р. розпочинається відбудова промисловості і сільського господарства – у ряді випадків „з нуля”, оскільки зворотну евакуацію підприємств було визнано економічно недоцільною. Худоби, зокрема, до України повернулося... 0,01 % від евакуйованої кількості. 10 млн. населення УРСР у 1943 р. не мали житла. Низька зарплата, нестача продовольства не один рік супроводжували процес відбудови. До цього додалися репресії до тих, кого підозрювали (часто необґрунтовано) у співпраці з фашистами.

Проте всі негаразди не могли применшити значення великої Перемоги. Саме після завершення Великої Вітчизняної війни, коли фашизм було розгромлено, склалася сучасна територія України – було підтверджено приєднання Західної України та Буковини, а також повернуто Закарпатську Україну. А у квітні 1945 р., на честь визнання важливої ролі України в розгромі фашизму, делегація УРСР (разом із СРСР та Білорусією) була допущена на установчу конференцію нового органу – Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско. Україна стала чинним суб'єктом міжнародного права, здобувши можливість (хоч і обмежену) вести зовнішню політику.